

HEILIGE BEGGA

Over Jacob Jordaens (1593-1678),
de begijnen en hun fictieve stichteres

LEEN KELCHTERMANS

Inzicht in het verleden brengt ons dichterbij wie we vandaag zijn – als individu, maar ook als maatschappij. Daarom kijken we bij The Phoebus Foundation graag om. Onze kunstcollectie is opgebouwd rond vijf uiteenlopende en historisch gegroeide nicheverzamelingen. Die gaan van archeologisch textiel vanaf de faraonische periode over 20ste-eeuwse Latijns-Amerikaanse kunst, tot CoBrA en zelfs havenerfgoed. Daarnaast is er een collectie kunstvoorwerpen van eigen bodem, van de middeleeuwen – met klinkende namen als Memling en Van der Goes – tot aan barokke kleppers als Rubens, Van Dyck en Jordaens.

In de late 19de eeuw wordt de draad weer opgepikt met in de hoofdrollen Emile Claus, Léon Spilliaert, James Ensor en Edgard Tytgat, en de kunstenaars uit Sint-Martens-Latem: Gustave Van de Woestyne, Valerius De Saedeleer en George Minne, Frits Van den Berghe, Constant Permeke en Gust. De Smet. Via de kronkelende wegen van de kunstgeschiedenis belanden we zo uiteindelijk in het heden.

Maar of het nu gaat om een vroegchristelijke tunica, een schilderij van Karel Appel of een tekening van Bruegel: ieder object getuigt op een heel eigen manier van de context waarin het tot stand kwam. Met deze reeks *Phoebus Focus* nemen we je telkens mee in het verhaal achter een kunstwerk. Zo wekken we wat dood leek weer tot leven.

HEILIGE BEGGA

Over Jacob Jordaens (1593-1678),
de begunnen en hun fictieve stichteres

LEEN KELCHTERMANS

VOORWOORD

In 1998 werden dertien Vlaamse begijnhoven door de Unesco uitgeroepen tot werelderfgoed. Niet omdat het zo'n pittoreske en schattige plekjes zijn in het midden van het stadsgewoel. Wel omdat ze getuigen van een emanciperend sociaal-economisch experiment dat heel typisch is voor de Lage Landen. Het is hier, in de welvarende steden van Vlaanderen en Brabant, dat het fenomeen ontstaat van de burgerij – een gloednieuwe maatschappelijke klasse, naast de adel, de geestelijkheid en de boerenstand. Burgers leven van handel. Ze ontwikkelen een ondernemersgeest en zin voor individualisme, en hechten belang aan bezit. Wanneer hun welgestelde dochters het klooster in gaan, belandt het geld bij de Kerk. Maar de nieuwerwetse begijnbeweging laat het de dames toe om hun bezittingen te behouden – voor zichzelf, en, na hun dood, voor de familie. Begijnen treden niet in en leggen geen eeuwige geloftes af. De vrouwen bewaren hun sociale en economische zelfstandigheid, als een soort proto-feministisch tegengewicht in de laatmiddeleeuwse *men's world*.

Tijdens de godsdienstoorlogen in de woelige zestiende eeuw delen de begijnen – allicht vaak letterlijk – in de klappen. Maar onder het bewind van de aartshertogen Albrecht en Isabella krijgt de beweging in de zeventiende eeuw een nieuwe impuls. Het succes van de begijnen is zo groot dat de nood groeit aan een stichteres als rolmodel – een soort icoon dat visueel uitdrukking kan geven aan de begijnennormen, hun waarden en idealen. Dat is een kolfje naar de hand van de barokke godgeleerden. Enter Begga, die om een wit voetje te halen bij de aartshertogen 'toevallig' ook nog eens de juiste bloedlijn heeft, als betovergrootmoeder van Karel de Grote.

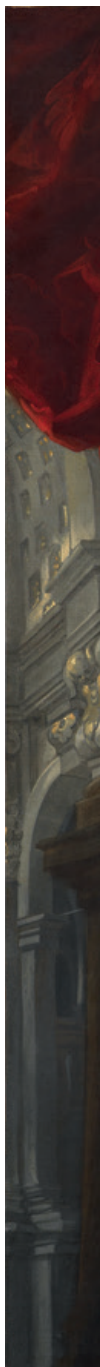
De optelsom sméékt bijna om Jacob Jordaens. Als geen ander staat Jordaens voor het burgerlijke. Alleen al zijn thema's wijzen op een hoofdzakelijk civiel cliënteel. Zijn materiaalgebruik verraadt bovendien de zuinigheid van een ondernemer, zijn herkenbare schilderstijl getuigt van een commerciële geest, en zijn weliswaar grandioze woning is er toch één op maat van een warm gezin. Geen wonder dat Jordaens Begga niet schildert als Merovingische prinses, maar als een gezellige zakenvrouw. Zijn Begga weet wat ze wil, en is geen dromer, maar een doener – niet voor niets prijken op de achtergrond de door Begga gestichte kerken van Andenne. Deze Begga is het soort dame waar je je als vrouw achter kunt scharen, in alle sympathie.

Na jaren van kunsthistorisch en archivalisch onderzoek kent Leen Kelchtermans het privéleven van Jacob Jordaens haast even goed als zijn oeuvre. Ze moet maar naar een schilderij kijken of ze weet bijna instinctief om welke heilige het gaat – zelfs wanneer die, zoals in voorliggend geval, jarenlang verkeerd werd geïdentificeerd. Notariële aktes en brieven worden aan elkaar geknoopt tot een ingenieus verhaal vol diepmenselijke besognes – over God en geld, man en vrouw, broer en zussen. Deze editie van *Phoebus Focus* maakt zowel van de heilige Begga als van Jacob Jordaens weer mensen van vlees en bloed.

Ik wens u van harte veel leesplezier,

Dr. Katharina Van Cauteren

Stafchef van de Kanselarij van The Phoebus Foundation

Jacob Jordaens

Heilige Begga, ca. 1635

Olieverf op doek, 127 × 101 cm

ANTWERPEN, THE PHOEBUS FOUNDATION

HEILIGE BEGGA

Voor een fluweelrode draperie en verschillende kerkgebouwen kijkt een dame in een habijt ons aan. Er prijkt een stralenkrans van verpoederd bladgoud boven haar hoofd. Een putto komt uit de hemel met een gouden kroon in zijn mollige handje. In zijn andere hand houdt hij de okergele lendendoek vast die door zijn vaart opvliegt en dankzij zijn dichtgeknepen beentjes strategisch op zijn plaats blijft. Dit schilderij van The Phoebus Foundation lijkt een van de vele honderden heiligenvoorstellingen die de zeventiende eeuw heeft voortgebracht. Maar schijn bedriegt.

De Vlaamse barokke topper Jacob Jordaens (1593-1678) penseelde *Heilige Begga* rond 1635, toen zijn carrière een vlucht nam. Het werk ademt de barok: kijk maar naar de vibrerende kleurenpracht en de dynamische plooienvol van de stoffen. Die overdaad contrasteert met de kalme maar dwingende ernst van de heilige, die naar het kruisbeeld op de tafel wijst. De verering van de heilige Begga (ca. 620-ca. 693) beleefde in de jaren 1630 een *revival*: zij werd officieel aangewezen als stichteres van de bloeiende begijnenbeweging. Een gebeurtenis die even gekleurd was als Jordaens' schilderij, maar dan in religieuze en zelfs politieke zin. Jordaens' *Heilige Begga* bulkt van de boeiende verhalen. Deze *Phoebus Focus* neemt je mee van de zevende naar de zeventiende eeuw, vertelt over Begga's familie, maar evengoed over die van Jordaens, over sterke, religieuze vrouwen en hun devotie maar ook over katholiek en dynastiek machtsvertoon. Een gewone heiligenvoorstelling? Verre van!

BEGGA PIPINI FILII BRABANTI DVX. II.

VAN EDELVROUW TOT HEILIGE

Begga was de dochter van Itta van Nijvel (ca. 592-652) en Pepijn de Oudere (ca. 580-639), een telg uit een adellijke familie uit het Maasdal.¹ Hij verwierf een plek in de geschiedenisboeken als machtige hofmeier van de Merovingische koningen Chlotarius II (584-ca. 629), Dagobert I (ca. 605-639) en Sigibert III (630-656). Die laatste twee werden niet voor niets de ‘vadsige koningen’ genoemd: het was Pepijn die de touwtjes stevig in handen had in Austrasië, een rijk dat zich uitstreckte over de huidige Benelux (zonder Friesland), Noordoost-Frankrijk en West-Duitsland. Dat Begga’s gezin religieus was, is een *understatement*: haar vader werd zaligverklaard, haar moeder Itta van Nijvel en zus Gertrudis (626-659) werden heiligen. Voor Begga zelf die verheven status verwierf, trouwde ze in 643 met hofmeier Ansegysus. Hij was de zoon van Doda (geb. ca. 584) en Arnulfus (ca. 582-640), de latere bisschop van Metz die het ook tot heilige zou schoppen. Na hun huwelijk woonden Ansegysus en Begga in de burcht van Chèvremont in het Luikse Chaudfontaine.²

Toen Ansegysus tijdens het jagen een vondeling zag, nam hij hem mee naar huis. Hoewel Begga dankzij een goddelijke waarschuwing wist dat de jongen voor problemen zou zorgen, voedden ze Gonduinus, zoals ze hem noemden, op alsof hij hun eigen kind was. Op een dag vermoordde de machtsgeile Gonduinus zijn pleegvader en wilde hij met zijn pleegmoeder trouwen. Begga vluchtte, tot ze bij een diepe rivier kwam. Ze bad tot God en plots verscheen een hert dat haar naar een doorwaadbare plek leidde. Na dit wonder ging ze op bedevaart naar Rome. Ze bezocht er de zeven belangrijkste pelgrimskerken en ontmoette de paus die haar relikwieën schonk. Ze besliste de rest van haar leven in dienst te stellen van God en een kloostergemeenschap te stichten.

Erasmus II Quellinus

Begga in Les effigies des souverains princes et ducs de Brabant, ca. 1653

Krijt, pen en inkt op papier, 175 × 119 mm

ANTWERPEN, THE PHOEBUS FOUNDATION

Na haar terugkeer liet Begga een kerk bouwen, maar die stortte drie keer in. Daarop toonde God hoe ze het moest aanpakken. Toen een varkenshoeder een zeug kwijtraakte, vertelde een hemelse stem hem dat Begga haar klooster op die plek moest bouwen. Een paar dagen later vond hij zijn zeug terug, mét zeven biggen. In diezelfde buurt zag Begga's zoon Pepijn van Herstal (ca. 645-714) tijdens het jagen een kip met zeven kuikens. Zijn honden stormden op het gevogelte af, maar een goddelijke kracht hield hen tegen. Begga wist genoeg: God wilde dat ze zeven kerken bouwde in het Naamse Andenne, naar het model van de pelgrimskerken in Rome. In 691 werd Begga abdis van het door haar gestichte klooster, dat in de elfde eeuw een kanunniken- en kanunnikessenkapittel werd.

Op de achtergrond van Jordaens' *Heilige Begga* is links een fragment van een indrukwekkend interieur met cassetteplafond te zien. Wellicht verwijst dit naar haar klooster. Rechts gaf de schilder de zeven kloosterkerken (of waren het kapellen?) weer. Elke toren en koepel is duidelijk anders. In de achttiende eeuw werden de bouwwerken in Andenne afgebroken en vervangen door de huidige Sint-Beggakerk.

Volgens Begga's vita genazen een blinde Engelse prinses en een doofstom meisje die bij haar graf kwamen bidden. Ze werd de patrones van de stotteraars, maar ook van mensen met reuma en botbreuken. Voorzichtig vanaf de vijftiende eeuw, en met veel animo in de zeventiende eeuw, werd ze gezien als patrones en zelfs stichteres van de begijnenbeweging.

Erasmus II Quellinus

Ansegysus in *Les effigies des souverains princes et ducs de Brabant*, ca. 1653

Krijt, pen en inkt op papier, 177 × 120 mm

ANTWERPEN, THE PHOEBUS FOUNDATION

ANSEGI^S_AVS MAN VAN S. BEGGA

Detail van *Heilige Begga* (pp. 6-7)

WORTELS VAN EEN ZUID-NEDERLANDSE BEWEGING

Hoewel de heilige Begga in de zeventiende eeuw dus als grondlegster van de begijnenbeweging beschouwd werd, weten we nu dat dat niet klopt. Het ontstaan van de beweging is moeilijk precies te achterhalen.³ Als reactie op de vele wantoestanden in de Kerk – lees: macht, geld en seks – ontstonden er in de twaalfde eeuw allerlei hervormingsbewegingen die terugwilden naar de kern van het geloof. Een daarvan waren de *reclusae* (kluizenaressen) of *mulieres religiosae* (vrome vrouwen). Ze leefden in armoede en in afzondering, in bossen of in een cel naast een kerk of klooster. Aanvankelijk bekommerden de norbertijnen en de cisterciënzers zich om hen, wat resulteerde in dubbelkloosters. Maar broeders en kluizenaressen die naast elkaar leefden, dat was geen goed idee. Je zet de kat best niet bij de melk. Omdat een cel naast een abdij geld kostte – dat gold trouwens ook voor het toetreden tot een klooster – konden niet alle vrome vrouwen er terecht. Zo ontstonden de oneigenlijke reclusen: vrouwen die hun huis inrichtten als kluis in de stad, tussen de gewone burgers.

Uit die zoekende groeperingen van spirituele vrouwen kwam in het begin van de dertiende eeuw de begijnenbeweging voort. Omdat die 'ongecontroleerde' religieuze vrouwen bij de kerkelijke overheid voor argwaan zorgden, hadden ze het niet gemakkelijk. Toch gaf paus Honorius III in 1216 zijn mondelinge goedkeuring voor de begijnenbeweging zoals ze in de Nederlanden bestond. Dankzij het pauselijke fiat verspreidde de beweging zich vanuit Luik en Brabant over heel West- en Midden-Europa. In 1311 keerde paus Clemens V zich tegen de Duitse begijnen; ook de Franse en Noord-Nederlandse begijnen werden als ketters vervolgd, waardoor zij uiteindelijk verdwenen. Dat de Zuid-Nederlandse begijnen grotendeels gespaard bleven, was te danken aan Clemens' opvolger paus Johannes XXII. Hij vaardigde in 1318 een bul uit waarin hij hen gedoogde, aangezien ze 'alhoewel ze *beghinae* genoemd worden, een onberispelijk leven leiden.'⁴ Een jaar later nam diezelfde paus op vraag van de Brusselse begijnen alle Brabantse begijnen in bescherming. De zevende-eeuwse Begga, die tot in de vijftiende eeuw niet met de begijnen werd geassocieerd, heeft met hun ontstaan dus hoegenaamd niets te maken!

WHAT'S IN A NAME?

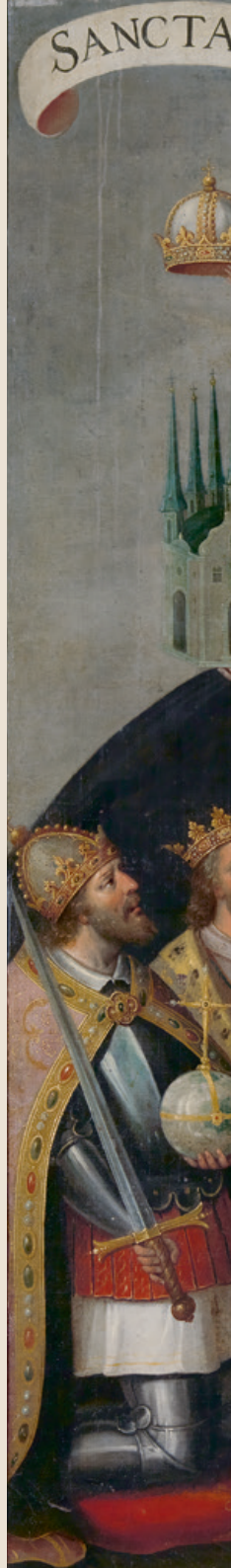
Waar komt het woord *begijn* vandaan? Er zijn verschillende theorieën. De meest plausibele verklaring is de fonetische verwantschap tussen 'begijn' of *beguina*, het Franse *bégayer* (stotteren) en het Middelnederlandse *beggen* (gebeden murmelen). Schertsend zou dit verwijzen naar het voortdurend prevelen van de 'ongeregelde' religieuze vrouwen in de dertiende eeuw. De Kerk wist met hen geen raad en dus werden ze al vlug bestempeld als schijnvromen.⁵ Een andere optie is dat 'begijn' afgeleid is van de kleur van het habijt. Dat was gemaakt van een ongeverfd textiel dat qua kleur varieerde van grauwwit tot grijsbruin. In dertiende-eeuws Frans werd dat als *bege* – nu 'beige' – aangeduid.

Onbekende meester

Heilige Begga als schutsmantelheilige, ca. 1600-1649

Olieverf op dock, 154 × 116 cm

LEUVEN, M – MUSEUM

ZELFSTANDIGE, RELIGIEUZE VROUWEN

Begijnen waren vrome vrouwen die stonden tussen leken en kloosterzusters in.⁶ Omdat ze geen orde vormden, is het correcter te spreken van een beweging. Typisch voor de Zuidelijke Nederlanden is dat ze zich vestigden in begijnhoven. Een begijnhof met een ommuring, kerk, kerkhof en woningen functioneerde als een stadje binnen of naast de eigenlijke stad. Het had een eigen economisch, sociaal en zelfs juridisch systeem. Hoewel het begijnhof onder toezicht stond van de (aarts)bisschop, bepaalde de grootmeesteres er het reilen en zeilen. Hofmeesteressen waren verantwoordelijk voor onder meer de kerk en de infirmerie, waar zieke begijnen verzorging kregen. Alle meesteressen werden door de begijnen zelf gekozen. Een pastoor leidde de dagelijkse missen, trad als biechtvader op en zorgde voor geestelijke sturing. Dat is ook de reden waarom de Zuid-Nederlandse begijnen – na vele controles – pauselijke steun ontvingen: ze werden uniformer, lieten zich begeleiden door een (mannelijke) geestelijke en waren zo beter controleerbaar.

Elk gezond en onbesproken meisje van minstens zestien kon zich aandienen om begijn te worden. Ze moest intredegeld betalen, maar dat lag doorgaans lager dan de som die kloosters vroegen. Als ze door de hofmeesteres en de pastoor werd aanvaard, werd ze novice voor één of twee jaar. Begijnen legden geen eeuwige geloften af. Hoewel het uiteraard niet werd gepromoot, stond het hun vrij het begijnhof te verlaten, bijvoorbeeld om te trouwen. Bij hun professie beloofden ze gehoorzaamheid aan de oversten en de statuten van het begijnhof, en celibatair en sober te leven, zij het niet in totale armoede. Ze hoefden geen afstand te doen van hun bezittingen en geen afscheid te nemen van hun familie. Er was immers geen strikte *clausura*. Dat waren voor begijnen aanzienlijke voordelen in vergelijking met reguliere kloosterzusters.

Begijnen stonden op hun autonomie, ook op economisch vlak. Vandaar dat een kandidaat-begijn moest bewijzen dat zij in haar eigen levensonderhoud kon voorzien, met eigen financiële middelen of door handwerk. Begijnen hadden een moestuin, stonden in voor onderwijs, deden naaldwerk, wisten linnen of klossen kant. Kortom, ze voorzagen in diensten of vervaardigden goederen die handelaren aan de man brachten. Vaak genoten ze privileges die de gilden niet hadden, wat meermaals voor conflicten zorgde. Dankzij de pauselijke bescherming en steun van wereldlijke leiders vanaf de veertiende eeuw beleefde de begijnenbeweging in de Zuidelijke Nederlanden een grote bloei, met een hoogtepunt in de zeventiende eeuw. In 1998 kregen dertien Vlaamse begijnhoven erkenning van Unesco vanwege hun unieke karakter, dat ook de bijzondere levenswijze van hun vroegere bewoonsters weerspiegelt. Ze werden toegevoegd aan de lijst van onvervangbaar werelderfgoed.

BEGIJNEN ZKN. OPRICHT(ST)ER

Vanwege de onduidelijke status van begijnen – tussen leek en non, ongehuwd en zelfstandig, de kost verdienend maar geen lid van een ambacht – kregen ze het door de eeuwen heen bij momenten hard te verduren. Daarom gingen ze op zoek naar een stichtende heilige die zorgde voor historische legitimatie, een gedeelde identiteit én een spiritueel voorbeeld. De contrareformatorische Kerk, die in navolging van het Concilie van Trente vasthield aan haar instituties, steunde (en stuurde) hen hierin: met een oprichtster kwamen deze *in between* religieuze vrouwen weer een stapje dichterbij reguliere kloosterzusters. En hoe meer gestandaardiseerd, hoe beter te stroomlijnen.⁷

Een stichteres vinden voor een beweging die spontaan is ontstaan, is niet makkelijk. En dus werd er gezocht naar gelijkenissen: zoals bijvoorbeeld de clarissen hun naam dankten aan de heilige Clara van Assisi, moest het woord ‘begijn’ wel iets verraden over de gezochte grondlegger of -ster. Al in de vijftiende eeuw werd een verband gezien tussen de begijnen en de heilige Begga. In 1588 benadrukte de aartsbisschop van Mechelen, Johannes Hauchinus, dit opnieuw in zijn geschreven voorrede op de statuten van het Groot Begijnhof van die stad. Op 20 december 1626 werd de heilige Begga zelfs officieel erkend als de patrones en oprichtster van de begijnenbeweging, tijdens een viering in de Sint-Catharinakerk op het Brusselse begijnhof. Allerlei prominenten tekenden present: aartshertogin Isabella (1566-1633), de pauselijke afgevaardigde Giovanni Francesco Guidi di Bagno (1578-1641), kardinaal Alfonso de la Cueva (ca. 1572-1655), aartsbisschop van Mechelen Jacobus Boonen (1573-1655) en markies Ambrosius Spinola (1569-1630). Hun aanwezigheid zette de aanstelling luister bij en zorgde ook voor extra geloofwaardigheid en prestige. Op de scheiding van Kerk en staat was het nog een dikke eeuw wachten.